

فنون دوازدهم

درس دوم

پایه های آوایی نا همسان:

سال گذشته با اوزان همسان که از تکرار یکنواخت یک پایه آوایی و اوزان همسان دولختی که از تکرار متناوب دو پایه یا رکن حاصل می شود، آشنا شده ایم؛ مانند:
گرمخیر بکنندم به قیامت که چه خواهی
دوست ماراوهمه نعمت فردوس شمارا
(فعلاتن فعلاتن فعلاتن)

یا:

آن که هلاک من همی خواهد ومن سلامتیش
هرچه کند زشاهدی کس نکند ملامتش
(مفتعلن مفتعلن مفتعلن)

لیکن می دانیم که در قلمرو شعر فارسی، وزن و موسیقی سروده ها، همواره از یک نظم آهنگین و موسیقی پیروی نمی کنند؛ بلکه در شعر فارسی، اوزان دلنشین و گوش نوازی وجود دارد که نظمی ناهمسان دارند. در این گونه وزن ها، «وزن واژه ها» ناهمگون و غیرتکراری اند.

به آهنگ خوانش بیت زیر توجه کنید :
درد عشقی کشیده ام که می پرس
زهر هجری چشیده ام که می پرس

پایه های آوایی :

درد عش قی / ک شی د ام / ک م پرس
زه ر هج ری / چ شی د ام / ک م پرس

پس از خوانش درست بیت و درک موسیقی و آهنگ آن، مرز پایه ها را مشخص نموده ایم و از طریق آهنگ آن پی برده ایم که پایه های آوایی بیت دارای نظمی ناهمسان است.
اکنون پس از تعیین پایه های آوایی، همین بیت را با وزن واژه ها و نشانه های هجایی آن می نویسیم .
پایه های آوایی:

در د عش قی / ک شی د ام / ک م پرس
زه ر هج ری / چ شی د ام / ک م پرس
- U - / - U - / - U - / - U -

پس از تعیین مرز پایه ها و قرار دادن وزن واژه ها و نشانه های هجایی، می بینیم که پایه های آوایی این بیت، نظم و چینشی ناهمسان دارند و تکرار نشده اند. هر مصراع این بیت، از سه پایه آوایی ناهمسان «فاعلاتن مفاعلهن» تشکیل شده است.

پس وزن این بیت، «فاعلاتن مفاعلهن فعلن» است.

اگر هجاهای بیت را به گونه ای دیگر، برش بزنیم، تناسب آهنگ و نظم موسیقایی بیت از دست می رود. درک خوش آهنگی و دل نشینی موسیقی شعر، به تربیت هوش موسیقایی و حافظه شنیداری ما وابسته است.

به پایه های آوایی بیت زیر توجه کنید:

به حسن خلق و وفا کس به یار ما نرسد تو را درین سخن انکار کار ما نرسد

ب حسن نخل / ق و فا کس / ب یا ر ما / ن ر سد

ت را درین / س خ ن کا / ر کار ما / ن ر سد

وزن واژه:

مفاعلهن / فاعلاتن / مفاعلهن / فعلن

نشانه های هجایی:

- U - U / - U U / - - U U - U - / - U - U

پس از خواندن درست بیت و درک پایه های آوایی، در می یابیم که این بیت از چهار پایه آوایی، تشکیل شده است. پایه های آوایی، وزن واژه ها و نشانه های هجایی این بیت. به صورت ناهمسان آمده اند. این بیت از چهار پایه آوایی ناهمسان «مفاعلهن فاعلاتن مفاعلهن فعلن» تشکیل شده است. با کمی دقت در می یابیم که پایه های آوایی این بیت را نمی توان به دسته های همسان | تک پایه ای با دولختی جدا کرد.

وزن این بیت، «مفاعلهن فاعلاتن مفاعلهن فعلن» است.

نتیجه:

بنابراین نخست، هجاهای بیت را به صورت تکراری یا همسان یک پایه ای دسته بندی می کنیم؛ در صورتی که نظمی همسان حاصل نشد، آن را با نظم همسان دولختی می سنجیم؛ یعنی هجاها را به صورت ۴ تا ۳ یا ۳ تا ۴ تا برش میزنیم. اگر نظم برش های آوایی بیت، با هیچ یک از این شیوه ها ممکن نبود، با توجه به درک آهنگ و موسیقی بیت، پایه ها را به صورت نظم ناهمسان مشخص می کنیم و وزن آن را تعیین می کنیم.

به بیت زیر توجه کنید:

ماه فرو ماند از جمال محمد

سرو نباشد به اعتدال محمد

پایه های آوایی:

مد / ماه ف رو / ما ن د ز ج / ما ل م ح

سرو ن با / شد ب اع ت / دا ل م ح / مد

وزن واژه:

مفتعلن / فاعلات / مفتعلن / فع

نشانه های هجایی:

- / - U U - U - / - - - U / U - / - U U -

بدان سان که دیده می شود، این بیت از چهار پایه آوایی تشکیل شده است. وزن این بیت «مفتعلن فاعلات مفتعلن
فع» است

به چینش پایه های آوایی بیت زیر دقت کنید

بنمای رخ که باغ و گلستانم آرزوست

بگشای لب که قند فراوانم آرزوست

مولوی

پایه های آوایی

بن ما ی رخ/ک با غ/گ/ لس تا ن ما / ر زوست

بگ شای لب /ک قن د ف / را وا ن ما / ر زوست

: وزن واژه

مستفعلن /مفاعِلن /مستفعلن /فعل

نشانه های هجایی

- U / -U - - / U U - U / - U - -

: وزن این بیت

« مستفعلن مفاعِلن مستفعلن فعل»

است.

توجه ۱

در ساماندهی نشانه های هجایی همواره این گونه نیست که با یک روش رویه رو باشیم؛ برشهای آوایی بیت بالا
براساس چهارتا چهارتا، دسته بندی شده است. اگر این بیت را به گونه ای دیگر جدا کنیم، وزن این بیت: «مفعول

. فاعلات مفاعیل فاعِلن» خواهد بود

پایه های آوایی

بن ما ی رخ/ک با غ/گ/ لس تا ن ما/ ر زوست

بگ شای رخ/ک قن د/ف را وا ن ما/ ر زوست

مفعول /فاعلات /مفاعیل /فاعِلن

نشانه های هجایی

- U - / U - - U /U - U - / U - -

: همچنین نشانه های هجایی این بیت

از کرده ی خویشتن پشیمانم

جز توبه ره دگر نمی دانم

پایه های آوایی

از کر دی/خی ش تن پ/شی ما نم

جز تو ب ره/ه دگر ن/می دا نم

:وزن واژه

مستفعل /فاعلات /مستفعل

نشانه های هجایی

- - - / U - U - /U U - -

را به دو صورت می توان سامان داد و وزن بیت را نیز به دو صورت «مستفعل فاعلات مستفعل» یا «مفعول مفاعِلن
مفاعیلن می توان جدا نمود.

- توجه ۲

در تعیین مرز پایه ها و نیز دسته بندی هجاها(نشانه های هجایی)، نظم همسان، بر چینش و دسته بندی
ناهمسان ترجیح دارد.

: به طور مثال در بیت
 تا رفت مرا از نظر آن چشم جهان بین
 کس واقف ما نیست که از دیده چه هارفت
 :پایه های آوایی
 تا رفت م / را از ن ظ / رتن چشم م ج / هان بین
 کس واقف / ما نی ست ک / از دی د چ / ها رفت
 : وزن
 مستفعل / مستفعل / مستفعل / فع لن
 :نشانه های هجایی
 - - / U U - - / U U - - / U U - -

به صورت ناهمسان «اگرچه نشانه های هجایی بیت را می توان به شیوه ی «مفعول مفاعیل مفاعیل مفاعی سامان داد؛ اما نظم همسان «مستفعل مستفعل مستفعل فع لن» بر - نظم ناهمسان برتری دارد و وزن بیت را بهتر نشان می دهد.

مبحث کلی درس بیان شد. برای بهتر متوجه شدن دوستان چند بیت شعر می نویسم. لطفا وزنشان را مشخص کنید.

دیر آمدی ای نگار سرمست --
 زودت ندهیم دامن از دست

مفعول مفاعیلن فعولن
 مستفعل فاعلات فعولن

هرگز وجود حاضر غایب شنیده ای ؟ --
 . من در میان جمع ودلم جای دیگر است

مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن
 مستفعلن مفاعل مستفعلن فع

لاف از سخن چو در توان زد --
 ان خشت بود که پر توان زد

مفعول مفاعیلن فعولن
 مستفعل فاعلات فع لن

خودارزیابی

با خوانش درست بیت ها و درک پایه های آوایی هر بیت، مشخص کنید که وزن کدام بیت همسان و کدام بیت ناهمسان است؟

آب ز نید راه را هین که نگار می رسد
مژده دهید باغ را بوی بهار میرسد

ا ب ز نی / د راه را / هین ک ن گ / ر می ر سد
مژ د دهی / د با غ را / بوی ب ها / ر می ر سد

وزن واژه:

مفتعلن مفاعلن مفتعلن مفاعلن

ب) دلم سر به هامون رها می پسندد
سرم بالش از صخره ها می پسندد

د لم سر / ب ها مون / ر ها می / پ سن دد
س رم با / ل شز صخ / ر ها می / پ سن دد
: وزن واژه

فعولن فعولن فعولن

پ) بازاین چه شورش است که در خلق عالم است؟
باز این چه نوحه و چه عزا و چه ماتم است؟

با زین چ شور شس ت ک در خل ق عا ل مست
با زین چ نوح وچ ع زا و چ ما ت مست
: وزن واژه

مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن

ت) عید بر عاشقان مبارک باد عاشقان عیدتان مبارک باد

عی د بر / عا ش قان / م با رک / باد
عا ش قان / عی د تان / م با رک / باد
: وزن واژه

فاعلن فاعلن فعولن فع

ث) گشته ام در جهان و آخر کار دلبری برگزیده ام که می‌پرس

گش ت ام در ج ها ن آ خ ر کار
دل ب ری بر گ زی د ام ک م پرس
: وزن واژه
فاعلاتن مفاعلن فعلن

ج) دل نیست کبوتر که چو برخاست نشیند
از گوشه بامی که پریدیم، پریدیم

دل نی س ک بو تر ک چ بر خا س ن شی ند
از گو ش ی با می ک پ ری دی م پ ری دی م
وزن واژه : مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن
: وزن واژه دوم
مستفعل مستفعل مستفعل مستف (فع لن)

چ) شفای این دل بیمار جز لقای تو نیست
طیب جان خرابم کسی و رای تو نیست
ش فای این دل بی ما ر جز ل قای ت نیست
ط بی ب جان خ را ب م ک سی و رای ت نیست
: وزن واژه
مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلن

(همسان: الف...ب...ت...ج)
(غیر همسان: پ...ث...چ)

2): بیت های زیر را تقطیع هجایی کنید و مرز پایه های آوایی هر بیت را مشخص کنید
الف) راستی کن که راستان رستند
راستان در جهان قوی دستند

را س تی کن / ک را س تان / رس تند
را / س تان در / ج هان ق وی / دس تند

: وزن واژه
فاعلاتن مفاعلن فع لن
: نشانه های هجایی
- - /- U - U /- - U -

**ب) محمد کافرینش هست خاکش
هزاران آفرین بر جان پاکش**

م ح مد کا ف ری نش هست ت خاکش
ه ز ا را نا ف ری ن بر جا ن پا کش

وزن واژه :
مفاعیلن مفاعیلن فعولن
نشانه های هجایی
- - U / - - - U / - - - U

**پ) با آنکه جیب و جاه من از مال و می تهی است
ما را فراغتی است که جمشید جم نداشت**

با آن ک جی ب جا ه م ن ز ما ل می ت هیست
ما را ف را غ تی س ک جم شی د جم ن داشت
وزن واژه :

مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن
نشانه های هجایی
- U - / U - - U / U - U - / U - -

**ت) آتش حب الوطن چوشعله فرورد
از دل مؤمن کندبه مجره اسپند**

آ ت ش حب / بل و طن چ / شع ل ف رو / زد
از د ل مؤ / من ک ند ب / مچ م ر اس / پند
وزن واژه :

مفتعلن / فاعلات / مفتعلن / فع
نشانه های هجایی

- / - U U - / U - U - / - U U -

3- کدام بینها دو به دو از نظر وزن با هم یکسان اند؟

**(الف)
بیا به خانه ی آلاله ها سری بزنیم
ز داغ با دل خود حرف دیگری بزنیم**

ب یا ب / خان ی ا / لال ها س / ری ب ز نیم
ز دا غ با / دل خد حر / ف دی گ ری / ب ز نیم

: وزن واژه
مفاعِلن فَعَلاتِن مفاعِلن فَعَلن
: نشانه های هجایی
- U U / - U - - / - - U U / - U - -

ب)
جانا نظری که ناتوانم
بخشا که به جان رسید جانم

جانا ن / ظری ک نا / ت وا نم
بخشا ک / ب لب ر سی / د جا نم
: وزن واژه
مفعول / مفاعِلن / فَعولن
: نشانه های هجایی
- - U / - U - U / U - -

پ)
چویشنوی سخن اهل دل مگو که خطاست
سخن شناس نه ای جان من خطا این جاست

چ بش ن وی / س خ ن اه / ل دل م گو / ک خ طا س
س خن ش نا / س ن ای جا / ن من خ طا / ای ن جا س
: وزن واژه
مفاعِلن / فَعَلاتِن / مفاعِلن / فَعَلن
: نشانه های هجایی
- U U / - U - U / - - U U / - U - U

ت)
برداشته دل زکار او بخت
درماند پدر به کار او سخت

برداش / ت دل ز کار / او بخت
درماند / پ در ز کار / او سخت
: وزن واژه
مفعول / مفاعِلن / فَعولن
: نشانه های هجایی
- - U / - U - U / U - -

(الف و پ ب و ت)

وزن واژه دوم
مفعول/فاعلاتن/مفعول/فاعلاتن

پ)

ای سروبلند قامت دوست
وه وه که شمایلِت چه نیکوست

ای سر و/ ب لن د قا/ م ت دوست
وه وه ک /ش ما ی لت/ چ نی کوست
:وزن واژه ی ۱
مفعول/ مفاعِلن/ فعولن

برش دوم

ای سر و ب/ لن د قا م/ ت دوست
وه وه ک ش/ ما ی لت چ/ نی کوست
وزن واژه ی ۲
مستفعل /فاعلات /فع لن

ت)

لبخند تو خلاصه ی خوبی هاست
لختی بخند خنده ی گل زیباست

لب خن د/ ت خ لا ص/ ی خو بی هاست
لخ تی ب/ خن د خن د/ ی گل زی باست
:وزن واژه ی ۱
مفعول /فاعلات /مفاعیلن

برش دوم

لب خن د ت/ خ لا ص ی خو بی هاست
لخ تی ب خن/ د خن د/ ی ت زی باست
وزن واژه ی ۲
مستفعلن / فعول/ مفاعیلن

شعر ادیب الممالک را در خودارزیابی شماره ۲ از نظر مضمون و محتوا تحلیل کنید
آتش حب الوطن چو شعله فروزد
از دل مؤمن کند به مجمره اسپند
پاسخ:
تلمیح به حدیث پیامبر دارد

«حب الوطن من الایمان»

حب وطن نشانه ی از ایمانست به اهمیت و ارزش وطن دوستی اشاره دارد ووطن دوستی را نشانه
ایمان میداند.

وطن دوستی مانند آتش است که از دل مومن شعله ور می شود

یعنی بین وطن دوستی و ایمان رابطه تنگاتنگی وجود دارد و در واقع نشانه مومن بودن
وطن دوستی است

دبیران ادبیات کشور

تهیه و تنظیم: نجمه شهبان